

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/19-30>

The scale of informal employment and measurement challenges in Azerbaijan

Yunus Sadigov

Dr. Sc. (Econ.)

Institute of Economics, Ministry of Science and Education

Leading Research Fellow

E-mail: y.sadikhov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-6495>

Abstract: This article analyzes the scale, measurement approaches, and key determinants of informal employment in Azerbaijan. The study shows that informal employment has a systemic character in the national labor market and cannot be regarded merely as a marginal phenomenon. Significant discrepancies exist among different measurement approaches: while official statistics tend to underestimate the level of informality, macroeconomic and indirect estimates indicate that the informal economy accounts for a substantial share of GDP. The analysis identifies the main drivers of informality as strict institutional regulations, high compliance costs, low income levels, the dominance of micro-enterprises, and mistrust in the social protection system. The article emphasizes that informal employment should not be fully equated with tax evasion. From a methodological perspective, it argues that a hybrid measurement approach—combining Labour Force Survey data and administrative records with macroeconomic proxy indicators—is more appropriate for the Azerbaijani context. Overall, the study concludes that better data integration and institutional coordination are essential for more accurate measurement of informality and for designing effective, targeted policy instruments.

Keywords: informal employment, labor market, hybrid measurement approach, social protection, institutional factors

UDC: 331.5

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun miqyası və ölçülməsi problemləri

Yunus Sadıqov

i.e.d.

ETN İqtisadiyyat institutu, aparıcı elmi işçi

E-adres: y.sadikhov@mail.ru

Orgid: <https://orcid.org/0000-0002-7306-6495>

Xülasə: Bu məqalədə Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun miqyası, ölçülməsi və əsas müəyyənediciləri təhlil olunur. Tədqiqat göstərir ki, qeyri-formal məşğulluq ölkənin əmək bazarında sistemə xarakter daşıyır və yalnız marjinal fenomen kimi qiymətləndirilə bilməz. Müxtəlif ölçmə yanaşmalarının nəticələri arasında ciddi fərqlər mövcuddur: rəsmi statistika qeyri-formallığın səviyyəsini aşağı göstərdiyi halda, makroiqtisadi və dolaylı qiymətləndirmələr qeyri-formal iqtisadiyyatın ÜDM-də əhəmiyyətli paya malik olduğunu ortaya qoyur. Analiz qeyri-formallığın əsas səbəbləri kimi institusional tənzimləmələrin sərtliliyi, yüksək uyğunlaşma xərcləri, aşağı gəlirlər, mikro-müəssisələrin üstünlüyü və sosial müdafiə sisteminə etimadsızlığı ön plana çıxarır. Məqalədə qeyri-formallığın vergi yayınması ilə tam eyniləşdirilməsinin yanlış olduğu vurğulanır. Metodoloji baxımdan, Əmək Qüvvəsi Sorğusu və inzibati məlumatların makroiqtisadi proksi göstəricilərlə birləşdirildiyi hibrid ölçmə yanaşmasının Azərbaycan üçün daha uyğun olduğu əsaslandırılır. Nəticə olaraq, qeyri-formallığın daha dəqiq ölçülməsi və məqsədyönlü siyasət alətlərinin formalaşdırılması üçün məlumatların integrasiyası və institusional uyğunlaşdırma vacib hesab edilir.

Açar sözlər: qeyri-formal məşğulluq, əmək bazarı, hibrid ölçmə yanaşması, sosial müdafiə, institusional amillər

UOT: 331.5

Giriş

Qeyri-formal məşğulluq bir çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda geniş yayılmış struktur problem olub, işçilərin və müəssisələrin əhəmiyyətli hissəsini əhatə edir. Qlobal miqyasda məşğul əhəlinin böyük bir hissəsi qeyri-formal iqtisadiyyatda çalışır ki, bu da qeyri-formallığın əmək bazarının əsas xüsusiyyətlərindən biri olduğunu göstərir. (ILO, 2022; World Bank, 2021; Schneider & Williams, 2013)

Azərbaycanda da bu problem xüsusilə kəskinləşir. Rəsmi statistika (əsasən formal, qeydiyyatdan keçmiş iş yerlərini əks etdirən məlumatlar) real vəziyyətlə ciddi şəkildə ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, beynəlxalq qiymətləndirmələrə görə Azərbaycanda qeyri-formal iqtisadiyyatın həcmi ÜDM-in üçdə birindən çoxunu təşkil edə bilər, halbuki rəsmi göstəricilər demək olar ki, tam məşğulluq mənzərəsi yaradır. Praktikiada isə xüsusilə regionlarda, mikro-müəssisələrdə, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrində çalışan çoxlu sayda işçi formal əmək müqaviləsindən və sosial müdafiədən kənarda qalır. Bu uyğunsuzluqlar əsas siyasət problemini formalaşdırır: Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq istifadə edilən ölçmə yanaşmalarından asılı olaraq kəskin fərqli qiymətləndirilir ki, bu da iqtisadi siyasətin hazırlanması üçün ciddi çətinliklər yaradır.

Məqalədə aşağıdakı suallara cavab tapmağa çalışaq.

- 2014–2024-cü illərdə Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq necə dəyişmişdir?
- Alternativ ölçmə metodları arasında hansı fərqlər meydana çıxır?
- Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun əsas hərəkətverici amilləri hansılardır?
- Siyasət məqsədləri üçün hansı ölçmə yanaşması daha uyğundur?

Konseptual və nəzəri çərçivə

Qeyri-formal məşğulluq formal əmək bazarı qaydaları və sosial müdafiə mexanizmləri ilə əhatə olunmayan iş yerlərini ifadə edir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) bu anlayışı əsasən məşğulluq münasibətləri kontekstində müəyyənləşdirir. BƏT-in 2015-ci il tarixli 204 sayılı Təvsiyəsində qeyri-

formal iqtisadiyyat işçilər və müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən, “qanunvericilikdə və ya praktikada formal mexanizmlərlə əhatə olunmayan və ya kifayət qədər əhatə olunmayan” bütün iqtisadi fəaliyyətlər kimi tərif edilir. Bu tərifdə qeyri-qanuni fəaliyyətlər (narkotik ticarəti, qaçaqmalçılıq və s.) açıq şəkildə istisna olunur. Nəticə etibarilə, qeyri-formal məşğulluq milli əmək qanunvericiliyinə, gəlir vergisinə və sosial müdafiə sisteminə tabe olmayan bütün iş yerlərini əhatə edir. Belə işlər bəyan edilməmiş və ya tənzimlənməmiş ola bilər. Ən geniş yayılmış nümunələr aşağıdakılardır:

- Formal əmək müqaviləsi olmadan məşğulluq: İşçi müəssisədə və ya fiziki şəxs yanında çalışsa belə, yazılı və hüquqi qüvvəyə malik əmək müqaviləsi mövcud olmur.
- Sosial sığorta təminatının olmaması: Pensiya, səhiyyə və ya işsizlik sığortası üzrə ödənişlər edilməyən iş yerləri. Məsələn, əməkhaqqının “kölgədə” ödənilməsi halları, bu zaman nə işəgötürən, nə də işçi məcburi sosial ayırmalar etmir.
- Qeyri-formal özünüməşğulluq: Qeydiyyatdan keçməmiş və hüquqi şəxs statusu olmayan kiçik sahibkarlar və fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər. BƏT-in yanaşmasına görə, formal müəssisələrdən kənarda fəaliyyət göstərən bütün fərdi sahibkarlar və ailə üzvləri qeyri-formal məşğul sayılır. Küçə satıcıları, ailə təsərrüfatlarında çalışanlar bu qrupa daxildir.

Yekun olaraq, formal hüquqi və sosial təminatlardan məhrum olan hər bir iş münasibəti qeyri-formal məşğulluq kimi qiymətləndirilir (BƏT/İƏİT, 2019). Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-formal məşğulluq həm formal, həm də qeyri-formal sektor daxilində mövcud ola bilər. Məsələn, iri və rəsmi qeydiyyatdan keçmiş müəssisələrdə bəzi işçilərin “qeyri-rəsmi” şəkildə əməkhaqqı alması formal sektor daxilində qeyri-formal məşğulluq nümunəsidir. Digər tərəfdən, qeydiyyatsız kiçik müəssisələrdə çalışanların hamısı mahiyyət etibarilə qeyri-formal məşğul sayılır.

Qeyri-formal məşğulluq anlayışını daha geniş kölgə iqtisadiyyatı anlayışından fərqləndirmək vacibdir. Kölgə (və ya gizli) iqtisadiyyat adətən bəyan edilməyən bütün iqtisadi fəaliyyətləri – həm qanuni, həm də qeyri-qanuni fəaliyyətləri – əhatə edir. Buraya yalnız qeyri-rəsmi məşğulluq deyil, həm də tamamilə qanunsuz fəaliyyətlər və vergidən yayınan kommersiya əməliyyatları daxildir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun terminologiyasında kölgə iqtisadiyyatı daha geniş məzmun daşıyır və çox zaman vergi yayınması və qeyri-qanuni ticarət elementlərini əhatə edir. Bunun əksinə olaraq, BƏT-in qeyri-formal iqtisadiyyat anlayışı qeyri-qanuni fəaliyyətləri qəsdən istisna edir. Bununla belə, praktikada ciddi üst-üstə düşmə mövcuddur: qeyri-formal işçilər çox vaxt vergilərdən, sosial sığorta haqlarından və əmək standartlarından yayınırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, gizli məşğulluq əsasən vergi və sosial ödənişlərdən yayınma ilə əlaqədar yaranır. Bu baxımdan, vergi yayınması qeyri-formallığın səbəbindən daha çox onun nəticəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, qeyri-formal məşğulluq əmək bazarının müstəqil bir fenomeni olub, kölgə iqtisadiyyatı ilə bəzi xüsusiyyətləri paylaşsa da (nağd ödənişlər, hüquqi tələblərdən yayınma), tam şəkildə onunla eyniləşdirilə bilməz.

Qeyri-formal məşğulluq mühüm iqtisadi nəticələrə malikdir. İlk növbədə, bu məşğulluq forması adətən aşağı əmək məhsuldarlığı ilə müşayiət olunur. Qeyri-formal müəssisələr və iş yerləri, bir qayda olaraq, kiçik miqyaslı olur, kapitalla, texnologiyaya və peşə hazırlığına çıxış imkanları məhduddur ki, bu da hər işçi üzrə istehsal həcmi azaldır. Belə müəssisələr çox zaman aşağı mənfəət marjaları ilə fəaliyyət göstərir və bacarıqlara, innovasiyalara və yeni istehsal üsullarına investisiya qoymaq üçün nə stimula, nə də imkanlara malik olur. Bununla sıx bağlı olan digər nəticə aşağı əməkhaqqı və iş yerlərinin qeyri-sabitliyidir. Qeyri-formal işçilər adətən formal sektorda çalışanlarla müqayisədə daha az gəlir əldə edir və daha qeyri-müəyyən əmək şəraitində çalışırlar. Formal məşğulluğun əsas üstünlüklərindən biri əmək standartlarının icrasının təmin edilməsidir; bu mexanizmlər olmadıqda qeyri-formal işçilər çox vaxt yalnız yaşayış minimumuna yaxın əməkhaqqı alırlar.

İkinci mühüm nəticə sosial müdafiə sahəsində boşluqların yaranmasıdır. Qeyri-formal iş yerləri pensiya, səhiyyə və işsizlik fondlarına ödəniş etmədiyindən əhəlinin böyük bir hissəsi sosial sığorta sistemindən kənarda qalır. Məsələn, son BTİ 2024 (Bertelsmann Transformasiya İndeksi) hesabatına görə, Azərbaycanda əhəlinin yalnız 39 faizi ən azı bir sosial müdafiə pul müavinəti ilə əhatə olunub və bu göstərici oxşar gəlir səviyyəsinə malik ölkələr üzrə təxminən 64 faiz ortalamadan xeyli aşağıdır (BTİ 2024). Eyni zamanda, rəsmi məlumatlar göstərir ki, 2022-ci ilə qədər əmək qabiliyyətli kişilərin

40 faizdən azı, qadınların isə cəmi 25 faizi sığorta əsaslı pensiya mexanizmləri vasitəsilə gələcək üçün yığım edə bilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, işçilərin təxminən 60–75 faizi pensiya təminatından kənarda qalır. Belə boşluqlar yoxsulluq riskini artırır, qeyri-formal işçiləri xəstəlik, yaşlanma və digər şoklar qarşısında daha həssas edir və uzunmüddətli iqtisadi inkişafı zəiflədir.

Üçüncü olaraq, qeyri-formallıq fiskal nəticələrə də ciddi təsir göstərir. Geniş qeyri-formal sektor vergi və sosial sığorta bazasını daraldır. Məlum olduğu kimi, böyük sayda iş yeri və satış əməliyyatı vergi sistemindən kənarda qaldıqda dövlət büdcəsi gəlirləri azalır. Bu vəziyyət ya dövlət maliyyəsinin gərginləşməsinə, ya da formal sektor üzərində vergi yükünün artmasına səbəb olur. Müəyyən mənada, geniş yayılmış qeyri-formallıq vergi yayınması strategiyalarını stimullaşdırır. Kölgə iqtisadiyyatı üzrə aparılan iqtisadi təhlillər göstərir ki, gəlir və əməkhaqqı vergilərindən yayınma qeyri-formallığın əsas motivlərindən biridir. Azərbaycanda da bu problem dövlət orqanlarının diqqətindədir: məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatlarında hökumətin “əhəmiyyətli qeyri-formal iqtisadiyyatı azaltmaq” məqsədilə vergi siyasətində islahatlara başladığı qeyd olunur. Bununla belə, təkə inzibati nəzarət tədbirləri kifayət etmir. Praktikada qeyri-formal iqtisadi fəaliyyətin yalnız çox kiçik bir hissəsi vergi cinayətləri üzrə araşdırmalarda üzə çıxır. Aparılmış tədqiqatlardan birində qeyd olunur ki, Azərbaycanda qeyri-formal iqtisadiyyatın “çox az bir hissəsi” vergi cinayətləri ilə nəticələnir. Bu isə onu göstərir ki, qeyri-formal gəlirlərin böyük hissəsi sadəcə olaraq sistemdən kənarda qalır və aşkar edilmir. Beləliklə, qeyri-formallıq vergi yayınmasını gücləndirsə də, bu anlayışlar tam eyni deyil: bütün vergi itkiləri qeyri-formal məşğulluqla izah edilə bilməz və bir çox qeyri-formal işçilər sadəcə nəzarətdən kənarda qalırlar.

Ümumilikdə, qeyri-formallığın geniş yayılması əmək bazarında aşağı məhsuldarlıq və zəif sosial müdafiə ilə xarakterizə olunan bir segmentin formalaşmasına, eyni zamanda fiskal yüklərin artmasına gətirib çıxarır. Bu təsirlər iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında mütləq nəzərə alınmalıdır.

Qeyri-formal məşğulluğun ölçülməsi: metodlar və beynəlxalq yanaşmalar

Qeyri-formal məşğulluğun ölçülməsi metodoloji baxımdan mürəkkəb məsələdir. Müxtəlif metodlar qeyri-formallığın fərqli aspektlərini əhatə edir və mövcud yanaşmalardan heç biri mükəmməl hesab edilə bilməz. Ümumilikdə, beynəlxalq praktikada üç əsas yanaşma tətbiq olunur.

Birbaşa statistik yanaşmalar

Birbaşa yanaşmalar rəsmi statistika mənbələrinə, xüsusilə ev təsərrüfatları üzrə əmək qüvvəsi sorğularına (ƏQS) və inzibati məşğulluq reyestrlərinə əsaslanır. Prinsip etibarilə, yaxşı dizayn edilmiş əmək qüvvəsi sorğuları məşğulluq statusu, əmək müqavilələrinin mövcudluğu və qeydiyyat məsələləri ilə bağlı suallar vasitəsilə qeyri-formal iş yerlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bir çox ölkələrdə qeydiyyatdan keçməmiş müəssisələrdə məşğulluq və ya yazılı əmək müqaviləsi olmayan iş yerləri “qeyri-formal” kimi təsnif edilir. Eyni zamanda, sosial sığorta və ya vergi orqanlarının inzibati məlumatları formal qeydiyyatdan keçmiş işçilərin sayını hesablamağa imkan yaradır.

Bu tip birbaşa məlumatlar qeyri-formal məşğulluğun kimlər arasında yayılması (yaş qrupları, regionlar, peşələr və s.) barədə ətraflı informasiya təqdim edir. Onların əsas üstünlüyü qeyri-formal işçilərin xüsusiyyətlərini dəqiq təsvir etməsidir. Siyasət baxımından bu cür detallı məlumatlar olduqca faydalıdır; məsələn, qeyri-formallığın daha çox gənclər arasında və ya müəyyən regionlarda cəmləşdiyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Lakin birbaşa yanaşmaların ciddi məhdudiyyətləri də mövcuddur. Öz təbiətinə görə, sorğular və rəsmi statistika qeyri-formallığın real miqyasını adətən aşağı qiymətləndirir. Sorğular özünü-bəyan etməyə əsaslandığı üçün gizli və ya sosial baxımdan həssas fəaliyyətləri əhatə etməyə bilər. Mövsümi, müvəqqəti və ya eyni anda bir neçə işdə çalışan şəxslər çox zaman statistikadan kənarda qalır. Bir çox qeyri-formal işçilər bəyan edilməmiş gəlirlərini açıqlamaqdan çəkinirlər. İnzibati reyestrlər isə mahiyyət etibarilə yalnız məlumat verənləri əhatə etdiyindən bütün gizli məşğulluq avtomatik olaraq istisna edilir. Avropa Komissiyasının (2007) qeyd etdiyi kimi, “birbaşa metodlar statistik sorğulara əsaslanır və müqayisəlilik və detallılıq baxımından üstünlüklərə malikdir, lakin qeyri-formal işin miqyasını aşağı göstərməyə meyllidir” (European Commission, 2007).

Praktikada Azərbaycanda rəsmi mənbələr qeyri-formal məşğulluğun ümumi səviyyəsi üzrə hərtərəfli göstəricilər dərc etmir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatlarına görə, Azərbaycanda

aparılan son əmək qüvvəsi sorğuları (13-cü Əmək Statistikaləri üzrə Beynəlxalq Konfransın standartları əsasında) qeyri-formal məşğulluq göstəricilərini formalaşdırmağa imkan vermir. Maraqlı tərəflər dəfələrlə vurğulamışlar ki, “Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluqda iştirak səviyyəsinə dair empirik baza zəifdir”. Bu səbəbdən, birbaşa statistik məlumatlar vacib olsa da, təkbəşinə qeyri-formallığın yalnız minimum səviyyəsini əks etdirir.

Dolayı (model əsaslı) yanaşmalar

Dolayı metodlar makroiqtisadi göstəricilər və ekonometriya modelləri vasitəsilə gizli iqtisadi fəaliyyəti qiymətləndirməyə çalışır. Bu sahədə ən məşhur yanaşmalardan biri Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən geniş tətbiq edilən MIMIC (Multiple Indicators Multiple Causes – Çoxsaylı Göstəricilər və Səbəblər) modelləridir. Bu modellərdə nağd pul tələbi, elektrik enerjisi istehlakı, gəlir statistikasına və vergi yükü kimi dəyişənlər bəyan edilməmiş iqtisadi fəaliyyətin proksisi kimi istifadə olunur. Məsələn, rəsmi ÜDM göstəriciləri ilə izah olunmayan nağd pul dövriyyəsinin artması qeyri-formal əməliyyatların mövcudluğuna dəlalət kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, milli hesablar üzrə əmək girişi ilə rəsmi məşğulluq göstəriciləri arasındakı fərqlər gizli iş yerlərinin mövcudluğunu göstərə bilər. Digər dolayı yanaşma isə statistik nisbətlərin (məsələn, pensiya ödəyicilərinin potensial əmək qüvvəsinə nisbəti) təhlilinə əsaslanır.

Bu makro və proksi əsaslı yanaşmalar qeyri-formal iqtisadiyyatın ümumi miqyasını ölçməyə yönəlib. Onların əsas üstünlüyü sorğuların əhatə etmədiyi gizli fəaliyyətləri də nəzərə ala bilməsidir. Lakin bu metodların çatışmazlıqları da mövcuddur. Pul dövriyyəsinə əsaslanan proksilər qeyri-formallığı şişirdə və ya nağd iqtisadiyyatlara xas olan digər hadisələri əks etdirə bilər. Bundan əlavə, bu yanaşmalar qeyri-formal fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin kimliyi, hansı sektorlarda və ya regionlarda cəmləşməsi barədə məlumat vermir. Ümumilikdə, dolayı metodlar qeyri-formallığı əsasən ÜDM-in faizi kimi ümumi göstərici şəklində təqdim edir və detallı struktur təhlili aparmağa imkan vermir.

Bununla belə, bu yanaşmalar konseptual baxımdan əhəmiyyətlidir, çünki sorğuların əhatə etmədiyi gizli istehsalı da nəzərə alır. Məsələn, BVF-in bir işçi sənədində makroiqtisadi modellər əsasında Azərbaycanda qeyri-formal iqtisadiyyatın ÜDM-in təxminən 43,6 faizini təşkil etdiyi göstərilir. Digər mənbələrdə (World Economics QIES və digər tədqiqatlar) bu göstəricinin 36–48 faiz aralığında dəyişdiyi qeyd olunur ki, bu da metodoloji seçimlərin nəticələrə ciddi təsir etdiyini nümayiş etdirir.

Fiskal əsaslı yanaşmalar

Fiskal yanaşmalar vergi və sosial sığorta məlumatlarına əsaslanaraq qeyri-formallığı qiymətləndirir. Bu çərçivədə ən çox istifadə edilən metodlardan biri vergi boşluğunun (gözlənilən və faktiki vergi gəlirləri arasındakı fərqin) hesablanmasıdır. Digər yanaşma isə sosial sığorta sisteminə iştirak səviyyəsinin təhlilinə əsaslanır. Məsələn, əmək qabiliyyətli əhəlinin yalnız müəyyən hissəsi sosial sığorta haqları ödəyirsə, bu fərq bəyan edilməmiş əmək fəaliyyətinə işarə edir. Eyni zamanda, əmək müqaviləsi ilə qeydiyyatdan keçmiş işçilərin sayı ilə ümumi məşğulluq arasındakı fərq qeyri-formallığın göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Bu metodlar mahiyyət etibarilə vergi və sığorta üzrə bəyan edilməməni dolayı yolla qeyri-formal məşğulluq və ya istehsal həcmi kimi şərh edir.

Aşağıdakı cədvəl əsas yanaşmaların üstünlüklərini və məhdudiyyətlərini ümumiləşdirir. Hər bir metod qeyri-formal məşğulluğu fərqli şəkildə ölçür və özünəməxsus “kor nöqtələrə” malikdir.

Cədvəl 1.

Qeyri-formal məşğulluğun ölçülməsində əsas metodoloji yanaşmaların müqayisəli xarakteristikası

Metodoloji yanaşma	Nəyi ölçür	Nəyi ölçür	Azərbaycan üçün uyğunluq
Birbaşa statistik yanaşmalar	Əmək münasibətlərinin rəsmi və qeyri-rəsmi formaları	Gizli iqtisadi fəaliyyətin tam həcmi	Orta -Yüksək
Model əsaslı yanaşmalar	Kölgə iqtisadiyyatının makro miqyası	Əmək bazarının mikro strukturu	Orta
Fiskal əsaslı yanaşmalar	Sosial sığorta və vergi əhatəsi	Qeyri-formal məşğulluğun səbəbləri	Orta

Mənbə: Müəllifin tərtibi; Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO) yanaşmaları, Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF) metodoloji çərçivələri və kölgə iqtisadiyyatına dair model əsaslı qiymətləndirmələr (o cümlədən MIMIC yanaşması) əsasında.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi hər bir metodun öz funksional sahəsi vardır: birbaşa statistik yanaşmalarda struktur və tərkib haqqında zəngin məlumat verir, dolayısı modellər ümumi miqyası əhatə edir, fiskal proksilər isə bu iki yanaşma arasında körpü rolunu oynaya bilər. Avropa tədqiqat institutlarının ümumi yanaşmasına uyğun olaraq, ən optimal yol metodların kombinasiyasıdır: dolayısı yanaşmalar ümumi həcmi qiymətləndirmək, birbaşa statistika isə qeyri-formal məşğulluğun tərkibini anlamaq üçün istifadə olunmalıdır.

Məlumatlar və tədqiqat metodologiyası

Əsas məlumat mənbələrinə Azərbaycanın rəsmi əmək bazarı statistikasına daxildir. Buraya ilk növbədə Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən aparılan illik Əmək Qüvvəsi Sorğularının nəticələri daxildir (mövcud olan son sorğu 2022-ci ilə aiddir). Bundan əlavə, məşğulluq və sosial sığorta üzrə inzibati məlumatlardan da istifadə olunur. Müqayisəli təhlil məqsədilə ILOSTAT (Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Statistika) və Dünya Bankının göstəriciləri kimi beynəlxalq məlumat bazalarına, həmçinin aidiyyəti üzrə ölkə hesabatlarına (BVF, Avropa İttifaqı, BTİ və s.) müraciət edilmişdir.

Sosial sığorta və vergi göstəriciləri (pensiya ayırmaları, qeydiyyatdan keçmiş sahibkarların sayı, işsizlik üzrə müraciətlər və s.) Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin hesabatlarından və Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun rəsmi məlumatlarından götürülmüşdür. Eyni zamanda, hökumət tədqiqatları və digər maraqlı tərəflərin qiymətləndirmələri əsasında formalaşan keyfiyyət xarakterli sübutlar tədqiqatın kontekstinin izahında istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji yanaşması əsasən analitik və müqayisəli xarakter daşıyır. Mövcud illik məlumatlardan istifadə etməklə zaman üzrə, eləcə də sektorlar və regionlar arasında meyllərin təsviri təhlili aparılmışdır. Mümkün olan hallarda qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsi müxtəlif mənbələr əsasında dolayısı yolla bərpa edilmişdir (məsələn, sosial sığorta ilə əhatə olunma səviyyəsindən irəli gələn ehtimal olunan pay hesablamaları).

Bu tədqiqatın məqsədi qeyri-formal məşğulluq üzrə vahid və “dəqiq” bir rəqəm müəyyənləşdirmək deyil, müxtəlif ölçmə yanaşmalarından əldə edilən nəticələri analitik baxımdan uzlaşdırmaqdır. Başqa sözlə, əsas hədəf müxtəlif metodların niyə fərqli nəticələr verdiyini və bunun iqtisadi siyasət baxımından hansı nəticələrə gətirib çıxardığını anlamaqdır.

Empirik nəticələr: Azərbaycan üzrə sübutlar

2014–2024-cü illər dövrü Azərbaycanda bir sıra iqtisadi şoklar və siyasət dəyişiklikləri ilə xarakterizə olunmuşdur ki, bunlar qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsinə və strukturuna təsir göstərmişdir. Qeyri-formal məşğulluq üzrə birbaşa zaman sıraları mövcud olmadığından, meyllər əsasən dolayısı göstəricilər əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

Əsas müşahidələr aşağıdakılardır.

Formal məşğulluq (rəsmi əməkhaqqı siyahılarında qeyd olunan işçilər) tədricən artmışdır. CEIC məlumatlarına görə, 2024-cü ilin sonuna doğru ümumi məşğulluq təxminən 5,03 milyon nəfərə çatmışdır ki, bu da 2008-ci ildəki təxminən 4,18 milyon göstərici ilə müqayisədə artım deməkdir (CEIC Data, 2024; DSK, 2022). İşsizlik səviyyəsi isə beynəlxalq standartlarla müqayisədə aşağı qalmışdır. BVF hesabatlarına əsasən, 2014–2018-ci illərdə işsizlik təxminən 5 faiz səviyyəsində olmuşdur (məsələn, 2015–2018-ci illərdə rəsmi işsizlik 5,0–5,1 faiz təşkil etmişdir). Nisbətən zəif iqtisadi artım fonunda aşağı işsizlik səviyyəsinin qorunması onu göstərir ki, formal sektorda itirilən və ya yaradılmayan iş yerlərinin əhəmiyyətli hissəsi qeyri-formal sektor tərəfindən “udulmuşdur”.

2015–2016-cı illərdə neft qiymətlərinin kəskin düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatında ciddi azalmaya səbəb olmuşdur. 2016-cı ildə real ÜDM 3,1 faiz azalmışdır (qeyri-neft sektoru üzrə azalma 4,9 faiz olmuşdur). Sonrakı illərdə (2018–2019) iqtisadi artım yenidən bərpa olunaraq 1–3 faiz aralığında dəyişmişdir. 2020-ci ildə pandemiya şokuna baxmayaraq, rəsmi göstəricilərə görə iqtisadi artım müsbət olmuşdur (təxminən +2,1 faiz). Bununla belə, COVID-19 əmək bazarında ciddi sarsıntı yaratmışdır: 2020-ci ilin avqust ayında rəsmi işsizlik səviyyəsi 6,6 faizə yüksəlmiş (2019-cu ildə 4,8 faiz idi), işsizlərin sayı isə 36,6 faiz artmışdır. Bu artım karantin dövründə qeyri-formal iş yerlərinin bağlanması və gizli işsizliyin müvəqqəti artması ehtimalını gücləndirir.

Qeyri-formal məşğulluq müəyyən sahələrdə xüsusilə yüksəkdir. Klassik nümunə kənd təsərrüfatıdır: bəzi qiymətləndirmələrə görə, ümumi 4,8 milyon məşğul əhalinin təxminən 1,7 milyonu kənd təsərrüfatında çalışmışdır və bu sahədə müəssisələrin qeydiyyatı tələb olunmadığından

işçilərin böyük əksəriyyəti qeyri-formal məşğuldur. Xidmət sektorunda aparılan World Bank Enterprise Survey məlumatlarına görə, bir çox formal müəssisə qeyri-qeydiyyatlı və informallıqdan qaynaqlanan rəqabətlə üzləşir; məsələn, 2019-cu il sorğusunda respondentlərin təxminən 30%-i qeydiyyatsız firmalarla rəqabət etdiyini bildiriblər (World Bank Enterprise Survey, 2019). Qeyri-formallıq həmçinin kiçik istehsal və tikinti sahələrində geniş yayılmışdır. Regional baxımdan bu göstərici paytaxtdan kənarda daha yüksəkdir: maraqlı tərəflər Bakı və Abşeronla yanaşı, Gəncə–Qazax və Şəki–Zaqatala iqtisadi rayonlarında xidmət sektorunda qeyri-formal rəqabətin xüsusilə güclü olduğunu qeyd edirlər. Ümumilikdə, şəhərlərdə mikro-müəssisələr və fərdi ticarətçilər qeyri-formal məşğulluğun əsas hissəsini təşkil edir, kənd yerlərində isə ailə təsərrüfatları və ev əsaslı fəaliyyət üstünlük təşkil edir.

Əhalisi təxminən 10 milyon olan Azərbaycanda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı artmışdır. 2024-cü ilə qədər rəsmi məşğulluq təxminən 5,0 milyon nəfər olmuşdur.

Qeydiyyatdan keçmiş işçilər (təxminən 1,5 milyon), fərdi sahibkarlar (0,8 milyon) və kənd təsərrüfatında çalışanlar (1,7 milyon) birlikdə götürüldükdə, təxminən 0,8 milyon nəfərin qeydiyyatsız qaldığı ehtimal olunur. Qeydiyyatdan keçmiş işçilər, fərdi sahibkarlar və kənd təsərrüfatında çalışanlar birlikdə götürüldükdə, bir hissə işçilərin qeyri-qanuni və ya qeydiyyatsız işlədiyi ehtimal olunur. Dəqiq rəqəmlər mövcud olmasa da, bütün göstəricilər 2014–2024-cü illər ərzində qeyri-formallığın əmək bazarının mühüm struktur xüsusiyyəti olduğunu göstərir.

Yekun olaraq, illər üzrə meyillər birbaşa müşahidə olunmur, dolayısı göstəricilər əsasında müəyyən edilir. Qeyri-formallığın 2014–2016-cı illərdə neft qiymətlərinin enməsi dövründə artdığı, pandemiya əvvəlki bərpa mərhələsində (2017–2019) sabitləşdiyi və 2020-ci ildə müvəqqəti yüksəldiyi ehtimal olunur. Bu məşğulluq forması əsasən kənd təsərrüfatı, kiçik xidmət sahələri və mikro-müəssisələrdə cəmləşmiş, kənd əhalisi və aşağı gəlirli qruplar arasında daha geniş yayılmışdır. Bu da Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun əsasən məcburiyyətə məruz qalması və formal müqavilələrin tətbiqinin çətin olduğu sahələrdə formalaşdığını göstərir.

Müxtəlif ölçmə yanaşmaları Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun miqyası barədə kəskin fərqli nəticələr təqdim edir.

Dövlət Statistika Komitəsi qeyri-formal məşğulluq üzrə vahid rəsmi göstərici dərc etmir. Bu səbəbdən nəticələr yalnız dolayısı boşluqlar əsasında qiymətləndirilə bilər. Məsələn, əhalinin yalnız təxminən 39 faizi hər hansı sosial müdafiə ödənişi alır. Pensiya sisteminə töhfə verənlərin payı kişilər arasında təxminən 40 faiz, qadınlar arasında isə 25 faiz təşkil edir. Geniş mənada bu göstəricilər formal əhatə səviyyəsinin 50 faizdən xeyli aşağı olduğunu göstərir. Bununla belə, sektorlar üzrə rəsmi məşğulluq məlumatları gizli məşğulluğu tam əks etdirmir. Praktikada rəsmi qurumlar qeyri-formal məşğulluğun geniş yayıldığını qəbul etsələr də, konkret faiz göstəricisi təqdim edilmir.

Beynəlxalq tədqiqatlar daha yüksək rəqəmlər göstərir. BVF və Dünya Bankının birgə tədqiqatında Azərbaycanda qeyri-formal iqtisadiyyatın ÜDM-in təxminən 43,6 faizinə bərabər olduğu qiymətləndirilmişdir. Dünya Bankının Müəssisələr Sorğusu (2013) mikro səviyyədə əlavə sübut təqdim edir: formal müəssisələrin təxminən 19,1 faizi qeyri-formal müəssisələrlə rəqabət apardığını bildirmişdir. World Economics tərəfindən hazırlanmış QIES modeli (Quality of Institutions and Economic Shadowing – institutların keyfiyyəti və kölgə iqtisadiyyatının ölçülməsinə əsaslanan model) üzrə qeyri-formal iqtisadiyyatın payı 47,9 faiz (son məlumatlar) və 36,8 faiz (BTI 2024) kimi qiymətləndirilmişdir. Bu fərqlər modellərdə istifadə olunan fərqli proksilər və fərziyyələrlə izah olunur. Əsas məqam ondan ibarətdir ki, model əsaslı qiymətləndirmələr qeyri-formallığın rəsmi mənbələrdə etiraf ediləndən xeyli yüksək olduğunu göstərir.

Fiskal göstəricilər əsasında qiymətləndirmələrdə vergi və sosial sığorta boşluqları da qeyri-formallığın geniş miqyasına işarə edir. Sosial sığorta ilə əhatə səviyyəsi iş yerlərinin təxminən 60–75 faizinin müdafiəsiz olduğunu göstərir. Digər bir proksi özünü göstərən məşğulluq səviyyəsi (5 milyondan çox) ilə rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işçilərin (təxminən 2,3 milyon – əmək müqaviləsi olan işçilər və sahibkarlar daxil olmaqla) sayı arasındakı fərkdir. Bu uyğunsuzluq milyonlarla iş yerinin formal statusa malik olmadığını göstərir. Azərbaycanda standart “vergi boşluğu” statistikasi dərc edilməsə də, vergi yayınması üzrə cinayət işlərinin sayının (ildə cəmi bir neçə yüz) milyonlarla qeyri-formal işçi ilə müqayisədə olduqca az olması böyük bir qeydə alınmamış bazanın mövcudluğunu

göstərir.

Fiskal yanaşmalar formal vergi daxilolmaları ilə gözlənilən gəlirlər arasındakı boşluğu əks etdirir və bu da daha geniş gizli iqtisadiyyata işarə edir. İnstitusional amillər də mühüm rol oynayır: nəzəriyyəyə görə, sərt tənzimləmələr və inzibati baryerlər iqtisadi fəaliyyətin gizlədilməsini stimullaşdırır. Azərbaycanda vergi dərəcələri nisbətən mülayim olsa da, bürokratik prosedurlar bir çox subyekti qeyri-formallığa yönəlmiş ola bilər.

Praktik nəticə ondan ibarətdir ki, vahid bir rəqəm seçmək mümkün deyil. Sorğu əsaslı təriflərə görə qeyri-formal məşğulluğun payı ümumi məşğulluğun təxminən 20–30 faizi civarında ola bilər, lakin daha geniş iqtisadi modellərə əsasən qeyri-formal iqtisadiyyatın həcmi ÜDM-in 40–50 faizi səviyyəsində qiymətləndirilir. Bu fərq onunla izah olunur ki, qeyri-formal iş yerləri adətən aşağı məhsuldarlığa malikdir və hər işçi üzrə ÜDM aşağı olur. Siyasət baxımından bu fərqi tanıması olduqca vacibdir: yalnız aşağı sorğu göstəricilərinə istinad etmək qeyri-formallığın real miqyasını ciddi şəkildə az göstərir.

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun əsas determinantları

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq institusional, iqtisadi və sosial amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Bu determinantların müəyyənləşdirilməsi məqsədyönlü siyasət tədbirlərinin hazırlanması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əmək bazarının sərt tənzimlənməsi.

Azərbaycanda əmək qanunvericiliyi işə qəbul və işdən azad etmə, iş vaxtı, minimum əməkhaqqı və digər əmək şərtləri üzrə kifayət qədər sərt normalar müəyyən edir. Bu tənzimləmələr formal məşğulluğun maya dəyərini işəgötürənlər üçün yüksəldir. Xüsusilə kiçik müəssisələr üçün bütün hüquqi tələblərə əməl etməkdənsə, işçiləri qeyri-rəsmi şəkildə cəlb etmək daha asan görünür. Qısamüddətli və ya natamam işçinin qeydiyyatı alınması həddindən artıq sənədləşmə tələb edir. Qeydiyyat və lisenziyalasdırma prosedurlarının çoxmərhələli və inzibati yükünün ağır olması qeyri-formallığın əsas maneələrindən biri kimi göstərilir. Bu, yüksək qeydiyyat xərclərinin qeyri-formal məşğulluğu stimullaşdırdığını sübut edən nəzəri yanaşmalarla da uyğunluq təşkil edir.

İnzibati və nəzarət xərcləri.

Formallaşmadan yayınma qərarının digər mühüm tərəfi inzibati nəzarət və cəzalandırma mexanizmləri ilə bağlıdır. Təcrübədə kiçik pozuntular üzrə aşkarlanma ehtimalının aşağı olması çəkindirici təsiri zəiflədir. Nəzarət epizodik xarakter daşıdıqda və cərimələr “qəbul edilə bilən xərc” kimi qəbul edildikdə, müəssisələr qeyri-formal fəaliyyət riskini rəasional seçim kimi qiymətləndirirlər.

Azərbaycanda dövlət institutlarına ictimai etimadın nisbətən aşağı olması formal sistemlərdə (vergi, sosial sığorta və s.) iştirak motivasiyasını zəiflədir. Əgər işəgötürənlər və işçilər dövləti qeyri-effektiv və ya korrupsiyaya meyilli hesab edirlərsə, formallaşmanı real ictimai fayda olmadan gəlirdən imtina kimi dəyərləndirə bilərlər. “Dövlət–vətəndaş” arasında mənəvi boşluq bir çox ölkələrdə qeyri-formallığın əsas sosial-psixoloji səbəblərindən biri hesab olunur. Bu amil ölçülməsi çətin olsa da, qeyri-formallığın “normal” və ya “qaçılmaz” qəbul edilməsi kimi sosiomədəni münasibətlərin mühüm rol oynadığı geniş şəkildə tanınır.

Aşağı gəlir səviyyəsi.

Bir çox işçi üçün formallığın xərcləri sadəcə olaraq əlçatmazdır. Neft-qaz sektorundan kənar sahələrdə orta əməkhaqları nisbətən aşağıdır. Subsistensiya səviyyəsində fəaliyyət göstərən fermer və ya aşağı ixtisaslı işçi üçün formal əmək müqaviləsi ilə bağlı vergi və sosial sığorta öhdəlikləri (hətta məhdud olsa belə) ciddi çəkindirici amildir. Xüsusilə kənd yerlərində formal iş yerlərinin məhdudluğu insanları qeyri-formal fəaliyyət yaratmağa məcbur edir. Aşağıgəlirli ailələr tez-tez qeyri-formal iş üçün ailə və qonşuluq şəbəkələrinə söykənir ki, bu da davamlı bir dövr yaradır. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda qeyri-formal sektorun əhəmiyyətli hissəsi məhz “məcburiyyət əsaslı” segmentdən ibarətdir və əsasən gəncləri və aşağı gəlirli ailələri əhatə edir.

Mikro-müəssisələrin üstünlüyü.

Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatı əsasən çox kiçik ölçülü müəssisələrdən ibarətdir. Ticarət və xidmət sahələrində ailə dükanları, sənətkarlıq fəaliyyəti, qeyri-rəsmi nəqliyyat xidmətləri kimi mikro-bizneslər üstünlük təşkil edir. Bu subyektlər adətən nə institusional imkanlara, nə də formallaşmaq üçün güclü motivasiyaya malikdir. Hətta bir qədər iri KOS-lar belə, məhdud artım

imkanları şəraitində xərcləri azaltmaq məqsədilə qeyri-formallığı “biznes strategiyası” kimi seçə bilirlər.

Regionlarda alternativ məşğulluğun məhdudluğu.

Bakı kimi iri şəhər mərkəzlərindən kənarda formal iş yerlərinin yaradılması zəif olmuşdur. Regionlarda sənaye və xidmət sahələrinin inkişafı əhalinin artım tempindən geri qalır. Formal imkanların azlığı kənd əhalisini qeyri-formal kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olmağa və ya mövsümi miqrasiyaya məcbur edir. Nəticədə bazarları zəif inkişaf etmiş regionlarda qeyri-formal məşğulluğun payı daha yüksək olur.

Keçid və tsiklik əmək təklifi.

Qeyri-formal məşğulluq tez-tez “amortizator” rolunu oynayır. Formal işini itirən şəxslər (məsələn, xırda ticarət və ya gündəlik işlərdə) müvəqqəti olaraq qeyri-formal sektora keçirlər. İqtisadi tənəzzül dövrlərində qeyri-formal məşğulluq artır, bərpa mərhələsində isə nisbətən azalır. Bu tsiklik rol əhalinin böyük hissəsi üçün işsizlik sığortasının olmaması ilə bağlıdır və qeyri-formallığı yeganə alternativə çevirir.

Müvəqqəti yaşama strategiyası kimi qeyri-formallıq.

Bir çox azərbaycanlı işçi qeyri-formal məşğulluğu keçici çıxış yolu kimi qəbul edir. Gənclər və ya iş yerini itirmiş şəxslər sabit iş tapana qədər hər hansı qeyri-rəsmi fəaliyyəti qəbul etməyə hazır olurlar. Mövcud iqtisadi şəraitdə bu davranış “normal” və ya qaçılmaz hesab olunur ki, bu da qeyri-formallığa qarşı sosial stiqmanı zəiflədir.

Sosial sığorta sisteminə inamsızlıq.

Pensiya və səhiyyə sistemlərinin davamlılığına və ədalətliliyinə şübhə edən işçilər sosial sığorta haqlarını ödəməkdə maraqlı olmurlar. Əgər insanlar gələcəkdə öz pensiya və səhiyyə xərclərini fərdi şəkildə qarşılayacaqlarına inanırlarsa, formal əmək müqaviləsində israr etmək üçün stimulları azalır. Sosial müavinətlərin aşağı əhatə səviyyəsi (təxminən əhalinin 40 faizi pensiya və ya sosial transferlərdən faydalanır) bu skeptisizmi daha da gücləndirir.

Qarşılıqlı normaları və sosial şəbəkələr.

Bir sıra hallarda qeyri-formal məşğulluq bazar mexanizmlərindən deyil, şəxsi əlaqələrdən (ailə üzvləri, dostlar) yaranır. Kiçik icmalarda qohumun və ya tanışın “qeyri-rəsmi” işə götürülməsi geniş yayılmış praktikadır. Bu cür sosial normalar qeyri-formallığın nəsillər boyu davam etməsinə şərait yaradır.

Sadaladığımız bu amillər Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun həm geniş yayılmasına, həm də davamlı xarakter almasına səbəb olur. Buna görə də qeyri-formallığın azaldılması yalnız bir sahədə deyil, eyni zamanda tənzimləyici baryerlərin yumşaldılması, real alternativ məşğulluq imkanlarının yaradılması və davranış-münasibət dəyişikliklərini təşviq edən kompleks siyasət tədbirləri tələb edir.

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq: siyasət çağırışları və optimal ölçmə yanaşması

Azərbaycanda qeyri-formallıq bir sıra əsas problemlər yaradır.

Birinci, əmək bazarının real vəziyyətinin düzgün ölçülməməsi ciddi çətinliklərə səbəb olur. Rəsmi statistik göstəricilər demək olar ki, tam məşğulluq olduğunu göstərir, lakin praktikada bir çox iş yerləri qeyri-rəsmi fəaliyyət xarakteri daşıyır. Bu uyğunsuzluq məqsəduyğun olmayan siyasətlərin hazırlanmasına gətirib çıxarır. Məsələn, “qeydiyyatdan keçmiş işsizlər” üçün nəzərdə tutulmuş sosial proqramlar və təlimlər qeyri-formal işçilərə çatmır.

İkinci, siyasət müdaxilələrinin yanlış yönəlmə riski mövcuddur. Əgər qərarvericilər əmək statistikalarına əsaslanaraq qeyri-formallığı az hesab edirlərsə, formalaşmanın böyük ölçüdə həll edildiyi qənaətinə gələ bilirlər, halbuki vəziyyət belə deyil. Məsələn, rəsmi işsizlik göstəricisinin azalması uğur kimi qiymətləndirilə bilər, lakin bu yalnız qeyri-qeydiyyatlı iş yerlərinin artımını əks etdirə bilər. Formal müəssisələr üçün nəzərdə tutulmuş proqramlar qeyri-formal sektora təsir etmir. Qeydiyyatdan keçmiş müəssisələr üçün vergi güzəştləri kimi tədbirlər iqtisadi fəaliyyətin böyük hissəsi formal sektordan kənarda qaldığı üçün məhdud effekt verir.

Üçüncü, formallaşma stimulları düzgün hədəflənməyə bilər. Ümumi tədbirlər – məsələn, vergi endirimləri və ya subsidiyalar – qeyri-formal işçilərin spesifik məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaya bilər. Məsələn, Azərbaycan bir müddət qeyri-neft sektorunda işləyən özəl işəgötürənlər üçün əmək vergisini sıfırlamışdı. Effekt müvəqqəti oldu: qeyri-formallıq əsasən kiçik və orta müəssisələrdə

köklənmişdi və aşağı vergi xərcləri onların praktik davranışını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmədi. Bu təcrübə göstərir ki, qeydiyyat xərclərini azaltmadan və fərdi dəstək təmin etmədən stimullar real ehtiyacı olan müəssisələrə çatmır.

Dördüncü, inzibati parçalanma mövcuddur. Vergi, əmək və sosial sığorta orqanlarının qeyri-formallıqla mübarizədə rolları üst-üstə düşür. Koordinasiyanın olmaması səyləri zəiflədir. Məsələn, əmək inspektorluğu qeyri-formal işə görə cərimə tətbiq etsə də, vergi orqanı eyni vaxtda nəzarət etməzsə, müəssisələr riski idarə edilə bilən hesab edə bilirlər. Azərbaycanda son dövrlərdə orqanlararası işçi qruplar yaradılıb, lakin formallaşma hələ də vahid strategiya tələb edən kəşişən problem olaraq qalır.

Xülasə, qeyri-formallığın səhv ölçülməsi və yanlış diaqnoz artıq suboptimal siyasətlərin yaranmasına səbəb olub. Bu isə daha yaxşı məlumat bazası və məqsədyönlü stimulların vacibliyini göstərir.

Yuxarıdakı çətinliklər nəzərə alınaraq, Azərbaycan üçün çoxsahəli və etibarlı ölçmə strategiyası tələb olunur. Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğu ölçmək üçün ən rəşional yanaşma əmək bazarı statistikaları, sosial sığorta göstəriciləri və seçilmiş makroiqtisadi göstəriciləri birləşdirən hibrid modeldir (ILO, 2022; Schneider & Williams, 2013; ResearchGate, 2023).

Bu yanaşma beynəlxalq təcrübəyə uyğun gəlir və ölkəmizin şəraitinə uyğundur.

Azərbaycanın nisbətən tez-tez aparılan Əmək Bazarı və Ailə Sorğuları işçilərin sektoru, demoqrafik göstəriciləri və məşğulluq xarakteristikasını ətraflı göstərir. Sorğulara formallıq, əmək müqaviləsi və sosial ödənişlər barədə suallar əlavə edilərək qeyri-formal iş yerləri birbaşa müəyyən edilə bilər. Təvsiyə olunur ki, Əmək Qüvvəsi Sorğusunda (Labour Force Survey – LFS) sosial sığorta və qeyri-qeydiyyatlı işlərlə bağlı əlavə indikatorlar daxil edilsin.

Sosial Müdafiə Fondu və vergi orqanlarının inzibati qeydləri ikinci mənbə rolunu oynayır. İşçilərin sosial sığorta üzrə əhatə səviyyəsi qeyri-formallığın proksisi kimi istifadə oluna bilər. Məsələn, yalnız 38% işçi pensiya fonduna töhfə verirsə, qeyri-formallıq yüksək ehtimal olunur. Bu məlumatlar illik olaraq toplanır və Əmək Qüvvəsi Sorğusu (LFS) nəticələri ilə müqayisə edildikdə fərqliliklər aşkar olunur. Onlar həmçinin uzunmüddətli tendensiyaları əks etdirir.

Seçilmiş dolayı göstəricilər (məsələn, pul kütləsinin artımı, işçi başına elektrik sərfiyyatı, vergi fərqi) qalan qeyri-formal iqtisadiyyatı qiymətləndirmək üçün istifadə olunmalıdır. Sorğu və sığorta məlumatları ÜDM-in X%-ni, proksilər isə Y%-ni göstərsə, fərq (Y–X) gizli məhsulu işarə edir. Beynəlxalq təcrübədə bu yanaşma yaxşı nəticə verir.

Hibrid yanaşma Azərbaycan üçün mövcud institusional və məlumat mühitinə uyğun hesab edilə bilər. Ölkədə əmək bazarı və maliyyə üzrə məlumatlar kifayət qədər mövcuddur və müxtəlif mənbələrin birgə istifadəsinə imkan verir. Əmək Qüvvəsi Sorğusu (LFS) və sosial sığorta göstəriciləri regionlar və əhali qrupları üzrə təhlil aparmaq üçün əlverişlidir, makroiqtisadi proksi göstəricilər isə ümumi qeyri-formal fəaliyyətin miqyasını qiymətləndirməyə imkan yaradır. Bu yanaşmanın əsas məqsədi qeyri-formallığın səviyyəsini hər il şəffaf və təkrarlana bilən üsulla, müxtəlif mənbələrdən əldə olunan məlumatların uzlaşdırılması yolu ilə müəyyən etməkdir.

Nəticə

Bu tədqiqat Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun miqyasını və əsas xüsusiyyətlərini müxtəlif ölçmə yanaşmaları əsasında təhlil etmişdir. Araşdırmanın ümumi nəticəsi ondan ibarətdir ki, qeyri-formal məşğulluq ölkənin əmək bazarında təsadüfi və ya məhdud bir hal deyil, uzunmüddətli və struktur xarakterli bir problemdir. Müxtəlif metodlarla aparılan qiymətləndirmələr fərqli rəqəmlər ortaya qoysa da, hamısı qeyri-formal əmək münasibətlərinin geniş yayıldığını və iqtisadiyyatın mühüm bir hissəsini əhatə etdiyini göstərir.

Birbaşa statistik məlumatlara və inzibati qeydiyyat göstəricilərinə əsaslanan yanaşmalar əmək müqaviləsiz və sosial sığortasız işləyənlərin əhəmiyyətli paya malik olduğunu üzə çıxarır. Eyni zamanda, model əsaslı və dolayı hesablamalar qeyri-formal iqtisadi fəaliyyətin ÜDM-də payının daha yüksək olduğunu göstərir. Bu fərqlər əsasən ölçmə yanaşmalarının mahiyyəti ilə bağlıdır: biri əmək münasibətlərinə, digəri isə ümumi iqtisadi fəaliyyətin miqyasına fokuslanır. Lakin bu yanaşmalar birlikdə oxunduqda aydın olur ki, qeyri-formallıq marginal deyil, sistemli xarakter daşıyır.

Təhlil həmçinin göstərir ki, qeyri-formal məşğulluğun yaranması yalnız fərdi seçimlərlə izah

edilə bilməz. Bu proses institutların fəaliyyəti, iqtisadi şərtlər və sosial davranışların birgə təsiri nəticəsində formalaşır. Əmək bazarında mövcud tənzimləmələr, qeydiyyat və uyğunlaşma xərcləri, qeyri-neft sektorunda aşağı gəlir səviyyəsi, mikro-müəssisələrin üstünlük təşkil etməsi və regionlarda formal iş imkanlarının məhdudluğu qeyri-formal məşğulluğu stimullaşdıran əsas amillərdir. Eyni zamanda, sosial sığorta sistemlərinə inamın zəifliyi və qeyri-formal işin “müvəqqəti çıxış yolu” kimi qəbul edilməsi bu davranışı daha da möhkəmləndirir.

Araşdırma nəticələri göstərir ki, qeyri-formal məşğulluq vergi və sosial sığorta itkiləri ilə müşayiət olunsun da, bu hal daha çox nəticə xarakteri daşıyır. Qeyri-formallığı yalnız vergi pozuntusu kimi təqdim etmək və problemi inzibati nəzarətlə həll etməyə çalışmaq məhdud effekt verir. Daha davamlı nəticələr yalnız struktur səbəbləri aradan qaldırmağa yönəlmiş siyasətlər vasitəsilə əldə oluna bilər.

Metodoloji baxımdan tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan üçün qeyri-formal məşğulluğun ölçülməsində tək bir yanaşmaya əsaslanmaq kifayət deyil. Əmək bazarı sorğuları, sosial sığorta statistikasına və seçilmiş makroiqtisadi göstəricilərin birgə istifadəsinə əsaslanan hibrid ölçmə yanaşması real vəziyyəti daha dolğun əks etdirir. Belə bir yanaşma həm mövcud məlumat bazasına uyğundur, həm də siyasət qərarları üçün daha praktik və istifadəolunan nəticələr yaradır. Nəticə etibarilə, ölçmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və siyasətlərin real səbəblərə fokuslanması Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun azaldılması istiqamətində daha effektiv addımlar atmağa imkan verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / *References*

1. Bertelsmann Stiftung. (2024). Bertelsmann Transformation Index 2024: Azerbaijan. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. <https://www.bti-project.org>
2. CEIC Data. (2024). Azərbaycan üzrə məşğulluq statistikasına. <https://www.ceicdata.com>
3. Avropa Təlim Fondu (ETF). (2021). Azərbaycanın əmək bazarındakı şoklar və cavab tədbirləri. <https://www.etf.europa.eu>
4. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO). (2022). ILOSTAT Bazası. <https://ilostat.ilo.org>
5. Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF). (2022). Azərbaycan: 2022-ci il IV Maddə Konsultasiyası üzrə işçi hesabatı. <https://www.imf.org>
6. Legal Blogs, Wolters Kluwer. (2022). Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq və vergi siyasəti. <https://legalblogs.wolterskluwer.com>
7. ResearchGate. (2023). Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq: sektorlar üzrə təhlil. <https://www.researchgate.net>
8. Schneider, F., & Williams, C. (2013). The Shadow Economy. London: Institute of Economic Affairs.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). Əmək Qüvvəsi Sorğusu 2022. Bakı: DSK.
10. Dünya Bankı. (2021). World Development Indicators. <https://data.worldbank.org>
11. World Economics. (2022). Qlobal qeyri-formal iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi. <https://www.worldeconomics.com>
12. Bertelsmann Stiftung. (2022). Azərbaycan üzrə ölkə hesabatı. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. <https://www.bti-project.org>
13. Harvard Kennedy School (HKS), BSC. (2019). Azərbaycanda formalizasiya təşviqlərinə dair siyasət tövsiyələri. <https://bsc.hks.harvard.edu>

Масштабы и проблемы измерения неформальной занятости в Азербайджане

Юнус Садыгов

д.э.н., Институт экономики Министерства науки и образования

Ведущий научный сотрудник

E-mail: y.sadikhov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-6495>

Резюме: В статье анализируются масштабы, методы измерения и основные детерминанты неформальной занятости в Азербайджане. Результаты исследования показывают, что неформальная занятость носит системный характер на рынке труда страны и не может рассматриваться исключительно как маргинальное явление. Между различными подходами к измерению наблюдаются существенные расхождения: официальная статистика, как правило, занижает уровень неформальности, тогда как макроэкономические и косвенные оценки указывают на значительную долю неформальной экономики в ВВП. В качестве ключевых факторов неформальности выделяются жесткость институционального регулирования, высокие издержки соблюдения требований, низкий уровень доходов, преобладание микропредприятий и недоверие к системе социальной защиты. В статье подчеркивается, что неформальную занятость не следует полностью отождествлять с уклонением от уплаты налогов. С методологической точки зрения обосновывается целесообразность гибридного подхода к измерению, основанного на сочетании данных обследований рабочей силы, административных источников и макроэкономических прокси-показателей. Делается вывод о важности интеграции данных и институциональной согласованности для более точного измерения неформальности и разработки эффективной политики.

Ключевые слова: неформальная занятость, рынок труда, гибридный подход к измерению, социальная защита, институциональные факторы

УДК 331.5